

**Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz  
(1783-1867)**



**Paweł Romański**

**Biskup warmiński  
Józef Ambroży Geritz  
(1783-1867)**

*Recenzenci*

Ks. prof. dr hab. Wojciech Guzewicz  
Ks. dr hab. Piotr Szczur

Za zgodą Kurii Metropolitalnej  
Archidiecezji Warmińskiej  
Olsztyn, 23 listopada 2015 r.  
L.dz. 1459/2015

*Projekt okładki, łamanie*  
Bogdan Grochal

© Copyright by Paweł Romański

**ISBN 978-83-65210-13-5**

Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne  
ul. Wyszyńskiego 9  
10-457 Olsztyn

*Druk i oprawa*  
Zakład Poligraficzny Spręcograf s. c.,  
Spręcowo 17a,  
11-001 Dywity

# SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów .....	6
Wstęp .....	7
<b>Rozdział I. Uwarunkowania życia i pracy duszpasterskiej .....</b>	<b>19</b>
1. Warmia pod zaborem pruskim .....	19
2. Diecezja warmińska na przełomie XVIII i XIX wieku .....	36
<b>Rozdział II. Zarys życia .....</b>	<b>59</b>
1. Dzieciństwo i rodzina .....	59
2. Edukacja i droga do kapłaństwa .....	67
3. Wikariusz i kanonik katedralny .....	84
4. Biskup pomocniczy .....	99
5. Ordynariusz diecezji warmińskiej .....	110
<b>Rozdział III. Zarządzanie diecezją .....</b>	<b>127</b>
1. Troska o instytucje diecezjalne .....	127
2. Wizytacje parafii .....	145
3. Sprawy gospodarcze .....	155
4. Nowe kościoły i placówki duszpasterskie .....	164
5. Fundacje charytatywne .....	181
<b>Rozdział IV. Działalność pasterska .....</b>	<b>193</b>
1. Czynności pontyfikalne .....	193
2. Nauczanie .....	210
3. Ruch trzeźwości i misje ludowe na Warmii .....	230
4. Bractwa kościelne i stowarzyszenia katolickie .....	241
5. Troska o katolików polskojęzycznych .....	256
6. Jubileusze .....	266
<b>Rozdział V. Zaangażowanie społeczno-polityczne .....</b>	<b>275</b>
1. Wiosna Ludów na Warmii .....	275
2. Poselstwo w sejmie Rzeszy we Frankfurcie nad Menem .....	288
3. Konferencja biskupów niemieckich w Würzburgu .....	297
4. Postawa wobec władz pruskich .....	304
Zakończenie .....	311
Bibliografia .....	315
Wykaz tabel .....	349
Indeks osób .....	350
Indeks miejscowości .....	358



## WYKAZ SKRÓTÓW

- AAWO – Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie
- AB – Archiwum Biskupie
- ABMK – „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne“, Lublin 1959-
- ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 1-56, red. R. Freiherr von Liliencron, Leipzig 1875-1912
- AGKath – Archiwum Główne Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Grottaferrata
- AK – Archiwum Kapituły
- AP – Archiwum Parafii
- APOI – Archiwum Państwowe w Olsztynie
- APSK – Archiwum Prowincjalne Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Braniewie
- BAV – Biblioteca Apostolica Vaticana
- BDL – *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945. Ein biographisches Lexikon*, red. E. Gatz, Berlin 1983
- DKDW I – Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821. Cz. 1*, Olsztyn 2000
- DKDW II – Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821. Cz. 2, Słownik*, Olsztyn 2000
- DKDW III – Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945. Cz. 1, Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004
- DKDW IV – Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945. Cz. 2, Słownik*, Olsztyn 2003
- DKE – Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821-1945*, Olsztyn 2000
- EK – *Encyklopedia katolicka*, t. 1-20, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1973-2014
- EKOść – *Encyklopedia kościelna*, t. 1-33, red. M. Nowodworski, S. Biskupski, Warszawa-Płock-Włocławek 1873-1933
- EWJ – *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, opr. L. Grzebień, Kraków 1996

- GStA – Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin  
KMW – „Komunikaty Mazursko-Warmińskie“, Olsztyn 1957-  
LThK – *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1-11, red. W. Kasper i in.,  
Freiburg am Brisgau 2006  
Oracki I – Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla: od  
połowy XV w. do 1945 roku*, Warszawa 1963  
Oracki II – Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX  
i XX wieku (do 1945 roku)*, Warszawa 1983  
PBW – *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn  
2008  
PDE – „Pastoralblatt für die Diözese Ermland“, Frombork 1869-1937  
PW – AAWO, AK, H 295, Hoppe S., *Presbyterologia Warmiensis*, 1914  
SBKW – *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski,  
Olsztyn 1996  
SE – „Studia Elbląskie“, Elbląg 1999-  
SW – „Studia Warmińskie“, Olsztyn 1965-  
SWHG – *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, opr. J. Chłosta,  
Olsztyn 2002  
WE – Eichhorn A., *Die Weihbischöfe Ermlands*, ZGAE 3(1866),  
s. 139-165  
WWA – „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne“, Olsztyn 1992-  
WWD – „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne“, Olsztyn 1945-1992  
ZGAE – „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands“,  
Braniewo 1858-1943, Münster 1956-

## Wstęp

Nie sposób analizować dziejów pomijając wpływ, jaki na bieg wydarzeń wywarły konkretne historyczne postacie. Dzieje społeczności ludzkich, takich jak państwa czy różne organizacje, mocno związane są z osobami ich liderów, władców, zarządców. W przypadku Kościoła katolickiego czołową rolę kreatorów życia kościelnego na poziomie partykularnym pełnią jego biskupi. Ich decyzje mają zasadniczy wpływ na kształt diecezji, którym pasterzują. Ich wizja duszpasterska i administracyjna nadaje ton życiu religijnemu wiernych, profilowi duszpasterstwa, funkcjonowaniu instytucji i organizacji kościelnych oraz społeczno-katolickich.

Pośród wielu zacnych pasterzy Kościoła warmińskiego pozytywnie zapisał się, w jego XIX-wiecznych dziejach, czterdziesty pierwszy z kolei biskup warmiński Józef Ambroży Geritz, którego życie i działalność są tematem niniejszej rozprawy. Ramy czasowe ujęte w temacie pracy obejmują nie tylko dwudziestopięcioletni okres rządów biskupa Geritza w diecezji warmińskiej, ale całą długość jego życia, uwzględniając jego edukacyjną i kapłańską drogę do biskupstwa. Zasadniczym celem podjętych badań jest ukazanie samej osoby biskupa Geritza, kolei jego losów oraz wielowarstwowej działalności jako biskupa diecezji warmińskiej, a wcześniej wikariusza katedralnego, kanonika, prałata i sufragana. W tle działalności biskupa przedstawione są losy kościelne i polityczno-społeczne Warmii i pozostałych terenów przynależnych do diecezji warmińskiej, w których udział miał jej ordynariusz. Osoba Józefa Ambrożego Geritza może być także reprezentatywnym przykładem postawy biskupa katolickiego w protestanckim Królestwie Pruskim we wzajemnych relacjach Kościoła i państwa, hierarchii kościelnej i społeczeństwa, katolików niemieckich i polskich.

Postać biskupa Józefa Ambrożego Geritza, pomimo ciekawego życiorysu i bogatego w dokonania, dość długiego pontyfikatu, nie doczekała się dotychczas pełnej monografii. Najstarszym i zarazem najobszerniejszym szkicem biograficznym o biskupie Geritzu jest sporządzony w języku niemieckim poszerzony nekrolog, wydany w roku śmierci biskupa przez historyka warmińskiego ks. Franciszka Hiplera w formie szesnastostronicowej broszury<sup>1</sup>. Opracowanie to zawiera również kilka cennych informacji źródłowych na temat dzieciństwa i relacji rodzinnych Józefa Ambrożego Geritza, jego zwyczajów i cech osobowości oraz opinii współczesnych na temat bi-

---

<sup>1</sup> F. Hipler, *Zur Erinnerung an Josephus Ambrosius Geritz, Bischof von Ermland*, Braunsberg 1867.

skupa. Jak zaznaczył sam autor praca ta jest jedynie pospiesznie sporządzonym szkicem przedstawiającym sylwetkę i najważniejsze dokonania ordynariusza i domaga się większego pogłębienia tematu. Mniejsze znaczenie ma krótki artykuł tegoż autora wydany w urzędowym czasopiśmie diecezji warmińskiej „Pastoralblatt für die Diözese Ermland“ w setną rocznicę urodzin biskupa Geritza<sup>2</sup>. Jako przyczynek do biografii skupia się na wybranych dokonaniach biskupa, nawiązując także szerzej do jego działalności politycznej w okresie Wiosny Ludów. Najobszerniejsze opracowanie na temat Józefa Ambrożego Geritza w języku polskim stanowią natomiast biogramy z dwóch kolejnych wydań *Pocztu biskupów warmińskich* autorstwa współczesnych historyków Warmii: Stanisława Achremczyka i Janusza Jasińskiego<sup>3</sup>. Na uwagę zasługuje zwłaszcza biogram z drugiego wydania zbiorowej pracy, w którym Janusz Jasiński omawia szerzej różne zagadnienia i inicjatywy, w które angażował się biskup, bądź udzielał kościelnej aprobaty. Działalność polityczną biskupa Geritza jako posła do sejmiku Rzeszy we Frankfurcie nad Menem i po rezygnacji z mandatu opisuje pokrótce historyk Bernhard Maria Rosenberg w artykule zamieszczonym w czasopiśmie warmińskim „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands“<sup>4</sup>.

Poza tymi nieco szerszymi monografiami i artykułami na temat biskupa Geritza istnieje jedynie szereg krótkich treściowo, polsko- i niemieckojęzycznych biogramów słownikowych<sup>5</sup> i encyklopedycznych<sup>6</sup>, czy biogramu w urzędowym zesta-

---

<sup>2</sup> F. Hipler, *Zum Andenken an Josephus Ambrosius Geritz*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland“ [dalej: PDE] 15(1883), s. 37-40.

<sup>3</sup> S. Achremczyk, *Józef Ambroży Geritz (1841-1867)*, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, R. Marchwiński, J. Przeracki, Olsztyn 1994, s. 207-212; J. Jasiński, *Józef Ambroży Geritz*, w: *Poczet biskupów warmińskich* [dalej: PBW], red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 401-412.

<sup>4</sup> B.M. Rosenberg, *Beiträge zur Geschichte des politischen Lebens in Ermland während des Vormärz und der 1848er Revolution*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands“ [dalej: ZGAE] 31-32(1967-1968), s. 239-319.

<sup>5</sup> *Geritz: Joseph Ambrosius*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* [dalej: ADB], t. 9, red. R. Freiherr von Liliencron, Leipzig 1879, s. 1; A. Poschmann, *Geritz, Josef Ambrosius*, w: *Altpreuussische Biographie*, t. 1, red. Ch. Krollmann, Königsberg 1941, s. 209-210; T. Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla: od połowy XV w. do 1945 roku* [dalej: Oracki I], Warszawa 1963, s. 83; Tenże, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku)* [dalej: Oracki II], Warszawa 1983, s. 107-108; G. Reifferscheid, *Geritz, Joseph Ambrosius (1783-1867)*, w: *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945. Ein biographisches Lexikon* [dalej: BDL], red. E. Gatz, Berlin 1983, s. 244-245; M. Borzyszkowski, *Geritz Ambroży Józef*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej* [dalej: SBKW], red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 68; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821. Cz. 2, Słownik* [dalej: DKDW II], Olsztyn 2000, s. 88-89; P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000, kol. 114; *Geritz Józef Ambroży*, w: *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)* [dalej: SWHG], opr. J. Chłosta, Olsztyn 2002, s. 110.

<sup>6</sup> J. Bazydło, *Geritz Józef Ambroży bp*, w: *Encyklopedia katolicka* [dalej: EK], t. 5, kol. 1000-1001.

wieniu biskupów katolickich<sup>7</sup>, przedstawiających jedynie podstawowe informacje na temat biskupa. Jest też kilka notek biograficznych w monografiach dotyczących dziejów diecezji warmińskiej<sup>8</sup>, sufraganów warmińskich<sup>9</sup> czy rodzinnego miasta Józefa Ambrożego Geritza<sup>10</sup>. Różne aspekty związane z osobą biskupa Geritza, jego herbu, wyboru, składanych zobowiązań, przywilejów, podobizn, pogrzebu i nagrobka, stosunku do ludności polskiej, przedstawiają ogólne monografie i artykuły opisujące pod wybranym kątem biskupów warmińskich<sup>11</sup>. Istnieje także spis podstawowych rozporządzeń wydanych przez kurię biskupa Geritza wraz z krótkim, jednozdaniowym opisem ich treści, sporządzony przez Franciszka Hiplera<sup>12</sup> oraz dwa szersze rejestry zarządzeń warmińskiej kurii biskupiej<sup>13</sup>.

Pewnych informacji na temat funkcjonowania diecezji za rządów biskupa Geritza i rozgrywających się na tym terenie wydarzeń dostarczają ogólne szkice historii diecezji warmińskiej i regionu Warmii<sup>14</sup>, szczególnie zaś bogate w treści studium prozopograficzne o duchowieństwie warmińskim autorstwa ks. Andrzeja Kopiczko<sup>15</sup>. Swoich opracowań ze strony warmińskich niemiecko- i polskojęzycz-

<sup>7</sup> *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, t. 7, 1800-1846, Patavii 1968, s. 55.

<sup>8</sup> J. Obłąk, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959, s. 125; A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243-1991)*, Olsztyn 1991, s. 105-106.

<sup>9</sup> A. Eichhorn, *Die Weihbischöfe Ermlands* [dalej: WE], ZGAE 3(1866), s. 163-164.

<sup>10</sup> A. Poschmann, *600 Jahre Seeburg. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Bischofstein 1938, s. 137-139.

<sup>11</sup> E. Gigilewicz, *Herby biskupów warmińskich*, Lublin 2001; J. Wojtkowski, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772-1945*, "Studia Warmińskie" [dalej: SW] 32(1995), s. 45-49; J. Obłąk, *Kapitulacje wyborcze biskupów warmińskich*, SW 12(1975), s. 5-27; M. Szram, *Przywilej paliusza biskupów warmińskich*, SW 31(1994), s. 187-211; E. Brachvogel, *Die Bildnisse der ermländischen Bischöfe*, ZGAE 20(1917), s. 590-591; F. Hipler, *Die Grabstätten der ermländischen Bischöfe*, ZGAE 6(1875-1876), s. 353-354; A. Eichhorn, *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen. Dritte Periode. Von der Besitznahme durch Preussen bis zur Gegenwart (1772-1868)*, ZGAE 4(1869), s. 551-636; J. Obłąk, *Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800-1870*, Lublin 1960.

<sup>12</sup> F. Hipler, *Verordnungen der Diözesanbehörden vom Tode des Fürstbischofs Joseph von Hohenzollern bis auf Bischof Philipp Krementz (1836-1868)*, PDE 5(1873), s. 111-121.

<sup>13</sup> A. Fuhg, *Verordnungen des Bischöflich-Ermländischen Ordinariats von 1811-1891 mit Berücksichtigung anderen amtlichen Verordnungen und Mitteilungen, besonders des Pastoralblatts für die Diözese Ermland von 1869-1891 mit alphabetischer Zusammenstellung*, Braunsberg 1892; B. Tempiski, *Verordnungen für die Diözese Ermland*, Braunsberg 1910.

<sup>14</sup> J. Obłąk, *Historia diecezji warmińskiej*, Olsztyn 1959; A. Rogalski, *Kościół Katolicki na Warmii i Mazurach*, Warszawa 1956; A. Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243-1991)*, Olsztyn 1991; J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku: narodziny i rozwój*, Olsztyn 1983; S. Achremczyk, *Warmia*, Olsztyn 2000; *Historia Pomorza*, t. 3, (1815-1850), cz. 2, *Zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe*, red. G. Labuda, Poznań 1996.

<sup>15</sup> A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945. Cz. 1, Studium prozopograficzne* [dalej: DKDW III], Olsztyn 2004.

nych historyków doczekało się wiele poszczególnych zagadnień związanych, mniej lub bardziej, z życiem i działalnością biskupa Geritza, dotyczących instytucji i zakładów diecezjalnych prowadzonych przez Kościół, jak szkoły, gimnazja i uczelnie teologiczne, uczelnie nauczycielskie i muzyczne, kapituła, zakony, zakłady opiekuńcze, a także inicjatyw prowadzonych przez Kościół, jak ruch trzeźwościowy i misje ludowe, bractwa kościelne i stowarzyszenia katolickie, zakładanie nowych placówek duszpasterskich i budowa kościołów w diasporze, duszpasterstwo polskie, nowy dogmat wiary i zagrożenia katolickiej ortodoksji czy też dotyczących wydarzeń związanych z Wiosną Ludów na Warmii i przyczynków na temat reakcji Kościoła katolickiego w Prusach na polityczne wydarzenia.

Podstawowe źródła na temat biskupa Józefa Ambrożego Geritza i kierowanej przez niego diecezji warmińskiej znajdują się w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Spośród archiwaliów dotyczących bezpośrednio biskupa Geritza zachowały się jego akta personalne<sup>16</sup>, bulle prekonizacyjne<sup>17</sup>, księga czynności pontyfikalnych<sup>18</sup>, listy pasterskie<sup>19</sup>, dokumentacja dotycząca wyboru Józefa Ambrożego Geritza na biskupa<sup>20</sup>, korespondencja i dokumentacja z Frankfurtu nad Menem<sup>21</sup>, dyplom doktorski<sup>22</sup>, dokumenty nominacyjne na pralata papieskiego<sup>23</sup>, akta dotyczące jubileuszu pięćdziesięciolecia kapłaństwa i podziękowania biskupa po tej uroczystości<sup>24</sup>, dekrety zatwierdzające darowizny bi-

<sup>16</sup> AAWO, AK, I G 5, *Acta-persönliche Angelegenheiten des hochwürdigsten Bischofs von Ermland Herr Geritz betr.*, 1802-1856.

<sup>17</sup> AAWO, AB, Eb 50, *Confirmations-Bullen des Hochwürdigsten Bischofs von Ermland Josephus Ambrosius Geritz*, 1842; AAWO, AK, Dok. Kap. B 41/1-3, *Gregorii XVI Bulla ad Capitulum Varmiense, Populum, Dioecesem – de confirmatione Episcopi Josephii Ambrosii Geritz*, 27 I 1842; AAWO, AK, Dok. Kap. B 41/4, *Gregorius XVI – ad Clerum de confirmatione Episcopi Josephii Ambrosii Geritz*, 27 I 1842; Dok. Kap. I 32, *Bulla Gregorii XVI confirmationis electionem episcopi Varmiensis Josephi Geritz, in qua fit mentio de privilegio Palii*, 1842.

<sup>18</sup> AAWO, AB, H 150, *Liber connotationis Pontificalium Functionum J.A. Geritz*, 1841-1867.

<sup>19</sup> AAWO, AB, D 140/3/1-46, *Listy biskupów warmińskich. Józef Ambroży Geritz (1841-1867)*, 1842-1866; AAWO, AP, Reszel 79, *Korespondencja oficjalów biskupich i ordynariuszy z proboszczem reszelskim*, 1801-1891.

<sup>20</sup> AAWO, AB, JB 20, *Zu Bezug auf den Amtsantritt Seiner Bischöflichen Gnaden des Hochwürdigsten Herrn Bischofs Josephus Geritz und die nachfolgende Organisation der Diözesan-Verwaltung*, 1842; AAWO, AK, I B 20/VI, *Die Wahl des Hochwürdigsten Weihbischofs Domdechanten und Domherrn Geritz zum Bischof von Ermland*, 1841-1843.

<sup>21</sup> AAWO, AB, JG 10, *Correspondenz, Bischof Geritz in Frankfurt am Men*, 1848; AAWO, AB, JG 10a, *Teilnahme des Bischofs Geritz an der deutschen National-versammlung*, 1848.

<sup>22</sup> AAWO, AB, Eg 32, *Diploma Doctoratus S. Theologiae Josephii Ambrosii Geritz Eppiscopi Warmiensis*, 31 X 1843.

<sup>23</sup> AAWO, AB, Eb 60, *Dokumenty dotyczące nominacji biskupa Geritza z Warmii na stanowisko papieskiego pralata domowego, szambelana i grafa rzymskiego*, 1863.

<sup>24</sup> AAWO, AK, I B 20/IX, *Das 50-jährige Priester-Jubiläum Seiner Bischöflichen Gnaden, des*

skupa na budowę kościołów i inne cele charytatywne<sup>25</sup>, akta dotyczące śmierci, pogrzebu i testamentu biskupa<sup>26</sup> oraz poszyt zawierający różne akta związane z biskupem Geritzem<sup>27</sup>. Oprócz tego archiwum to przechowuje w trzech swoich podstawowych działach: Archiwum Biskupim, Kapituły i Parafii, szereg zespołów akt obejmujących korespondencję i zarządzenia biskupa Geritza odnośnie poszczególnych spraw diecezjalnych, instytucji kościelnych, wizytacji parafialnych, inicjatyw duszpasterskich i gospodarczych, jak również akt kapitulnych dokumentujących działalność Józefa Ambrożego Geritza jako wikariusza katedralnego, kanonika i dziekana kapituły warmińskiej.

Uzupełnienie kwerendy stanowią archiwalia berlińskiego Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, gromadzącego dokumentację archiwalną rządu i administracji pruskiej. Do redakcji monografii na temat biskupa Geritza największe znaczenie mają zespoły akt ministerstwa wyznań, w tym szczególnie zespół dotyczący wyboru Józefa Ambrożego Geritza na biskupa warmińskiego i późniejszej z nim korespondencji urzędowej oraz decyzji władz, co do jego osoby<sup>28</sup>. Istotne dla tematu pracy są również procesy kanoniczne przeprowadzane przez Stolicę Apostolską przed wyborem na biskupa, które znajdują się w zbiorach Biblioteki Watykańskiej, a ich kopie w postaci mikrofilmów także w zbiorach działającego przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II ośrodka Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne<sup>29</sup> oraz materiały dotyczące święceń bi-

---

*Hochwürdigsten Herrn Diözesanbischofs Josephus Ambrosius Geritz, 1856-1865; AAWO, AB, Eg 50, Podziękowania bpa Geritza za życzenia okolicznościowe, 1856.*

<sup>25</sup> AAWO, AB, Ec 29-38; AAWO, AK, Dok. Kap. V 17-24.

<sup>26</sup> AAWO, AK, I B 20/X, *Der Tod des Bischofs Dr Josephus Ambrosius Geritz. Die Wahl des Dompropstes Dr Frenzel zum General-Administrator, 1867-1868; AAWO, AK, I B 20/XI, Die vom Hochseligen Bischof Dr Geritz der Custodie der hiesigen Domkirche u.s.w. legirten Gegenstände, 1867-1869.*

<sup>27</sup> AAWO, AK, I B 20/IV, *Verschiedene Bekanntmachungen und Benachrichtungen Seiner Bischöflichen Gnaden Herrn Bischofs Geritz und seiner Behörde, 1842-1853.*

<sup>28</sup> GStA, I HA, Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. IV, Nr 2, Bd. 3, *Das Ableben des bisherigen Fürstbischofs von Ermland, Prinzen von Hohenzollern und die Wiederbesetzung des dadurch erledigten Bischöflichen Stuhls durch den bisherigen Weihbischof Andreas Stanislaus von Hatten, ingleichen die durch dessen Ermordung erfolgte Verwaltung und Wiederbesetzung dieses bischöflichen Stuhls durch den Domdechanten und Weihbischof Dr. Joseph Geritz zu Frauenburg 1841-1867.*

<sup>29</sup> BAV, Proc. Cons., vol. 242 (mikrofilm, ABMK 144), *Processus R.D. Josephi Geritz canonici et decani ecclesiae cathedralis Warmienses ad suffraganeatum Warmiensem promovendi, 1840, k. 1-10; BAV, Proc. Cons., vol. 244 (ABMK 144), Processus super statu episcopalis ecclesiae Warmienses vacantem per obitum p.m. Andreae Stanislai de Hatten et super qualitatibus R.D. Josephi Geritz episcopi Abdantani in p.inf. ad praedictam ecclesiam Warmiensem transferendi, 1842, k. 703-707v; BAV, Proc. Dat., vol. 204 (ABMK 136), *Processus super statu episcopalis ecclesiae Warmienses et R.D. Josephi Geritz episcopi Abdantani in p.inf. ad primodictam Ecclesiam promovendi, 1842, k. 157.**

skupich, przechowywane w Archiwum Watykańskim<sup>30</sup>. Badania archiwalne uzupełniają jeszcze nieliczne akta Archiwum Prowincjalnego Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Braniewie i Archiwum Głównego Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Grottaferrata zawierające rozporządzenia biskupa Geritza odnoszące się do zakonu oraz akta Archiwum Państwowego w Olsztynie znajdujące się w zespole reencji olsztyńskiej a dotyczące politycznych i szkolnych spraw Warmii i Mazur.

Ważną pomoc w redakcji niniejszej pracy stanowiły opracowania źródłowe dotyczące dziejów Warmii i Mazur<sup>31</sup>, doniesienia prasowe gazet pruskich, liczne artykuły źródłowe zamieszczone w czasopiśmie diecezjalnym „Pastoralblatt für die Diözese Ermland“ oraz wydane drukiem źródła pamiątnikarskie, opisujące np. bierzmowanie przyjmowane przez Józefa Ambrożego Geritza, jego nauczanie w gimnazjum reszelskim czy Wiosnę Ludów na Warmii i w prowincji Prusy<sup>32</sup>. W Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” znajdują się również śpiewniki i różne drukowane statuty zatwierdzone i wydawane za zezwoleniem i na polecenie biskupa Geritza. Pomocą w określaniu dni liturgicznych, parafii, obsady stanowisk kościelnych, składu kapituły czy liczby alumnów służą natomiast rubrycele wraz z dołączonymi do nich schematyzmami diecezji warmińskiej, zgromadzone również w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie<sup>33</sup>.

Biskup Józef Ambroży Geritz, rodowity Warmiak, żył i służył Kościołowi warmińskiemu w czasach, gdy dawne dominium biskupie, po blisko 300 latach przynależności do Królestwa Polskiego, znalazło się od 1772 r. pod panowaniem władców pruskich. Dla pełnego zrozumienia kontekstu życia i działalności biskupa ukazana jest najpierw w zarysie ogólna sytuacja Warmii pod zaborem pruskim, zmiany ustrojowe i administracyjne po 1772 r., zestawione dla porównania z przedstawioną w krótkim rysie historycznym wcześniejszą polityczno-administracyjną sytuacją regionu. Zarys głównych założeń polityki królewskiej wobec wcielonych ziem uzupełnia opis stanu demograficznego, narodowego i wyznaniowego mieszkańców Warmii, rozwoju gospodarczego miast i wsi, przeżywanych klęsk żywiołowych, rozruchów i wojen, a także zakresu wpływu państwa na instytucje oświatowe i społeczno-opiekuńcze.

<sup>30</sup> ASV, Archivio Concistoriale, vol. 21, *Iuramenta fidelitatis et professiones fidei*, 1840, k. 9-12v.

<sup>31</sup> *Mazury i Warmia 1800-1870. Wybór źródeł*, opr. W. Chojnacki, Wrocław 1959.

<sup>32</sup> M. Fox, *Diariusz z Heilsberga od roku 1790-1792*, opr. S. Konarski, Kraków 1898; F. Lieder, *Warmia moich młodych lat*, wstęp i opr. J. Jasiński, Olsztyn 1986; H.M. Glazer, *Dziennik z podróży po Prusach Wschodnich i Zachodnich w 1848 roku*, opr. J. Jasiński, z rękopisu odczytał N. Kasperek, Olsztyn 1994.

<sup>33</sup> *Directorium Divini Officii pro Ecclesia et Dioecesi Varmiensis*, Regiomonti 1804-1868; *Elenchus Cleri Dioecesis Vamiensis*, Regiomonti 1804-1868.

W kontekście działalności biskupiej konieczne wydaje się również nakreślenie ogólnej sytuacji katolickiej diecezji warmińskiej w protestanckim państwie pruskim. Znaczący wpływ na kształt Kościoła katolickiego w Prusach miało państwowe prawodawstwo w zakresie spraw wyznaniowych, uzupełniane królewskimi, rządowymi bądź administracyjnymi zarządzeniami faktycznie regulującymi stosunki kościelne i określającymi obowiązującą interpretację prawa. Na skutek rewolucji Wiosny Ludów podstawowe wolności wyznaniowe gwarantowała również konstytucja. Od strony kościelnej organizację diecezji katolickich w Prusach określała natomiast bulla papieża Piusa VII *De salute animarum* z 1821 r. W świetle tych instrukcji, zarządzeń biskupich i traktatów nakreślony zostaje podział administracyjny diecezji warmińskiej wraz z kolejnymi zmianami. Przedstawiona zostaje struktura diecezji wraz z krótką charakterystyką rządów biskupów poprzedzających Józefa Ambrożego Geritza, poszczególnych urzędów i centralnych instytucji kościelnych, wspierających orszakiarza w administracji i dziełach diecezjalnych. Szerszy opis znajduje stan szkolnictwa prowadzonego przez Kościół na wszystkich szczeblach edukacji oraz działalność zakładów opiekuńczych prowadzonych przez zakony żeńskie. Przedstawiona jest także statystyka wiernych, duchowieństwa, parafii, kościołów i sanktuariów, uposażenie diecezji po sekularyzacji majątków kościelnych, kasata zakonów męskich, jak również możliwości i ograniczenia katolików na Warmii, Powiślu i w diasporze oraz wszechobecny wpływ państwa na Kościół i wzajemne konflikty ze szczególnym uwzględnieniem najdłużej toczącego sporu o małżeństwa mieszane.

Po nakreśleniu tła, w jakim funkcjonowała diecezja warmińska za życia Józefa Ambrożego Geritza następuje część biograficzna ukazująca poszczególne etapy życia i powołania kapłańskiego biskupa. W świetle nielicznych, do dziś zachowanych źródeł naszkicowany jest obraz dzieciństwa i środowiska, w którym wychowywał się przyszły biskup. W ukazaniu relacji rodzinnych ważna jest nie tylko prezentacja najbliższych członków rodziny, których wpływ na życie Józefa Ambrożego jest oczywisty, ale także uwzględnienie oddziaływania dalszych krewnych i innych autorytetów z lat młodości w formacji ludzkiej i religijnej na drodze odkrywanego powołania. Przedstawione zostają kolejne etapy edukacji i drogi do stanu duchownego, od pierwszych lekcji w domu i szkole parafialnej, poprzez naukę w gimnazjum w Reszlu i Braniewie, podjęte tam następnie studia filozoficzno-teologiczne połączone z formacją kapłańską odbieraną w wyższym seminarium duchownym, dodatkowy rok studiów w akademii teologicznej pijarów w Warszawie, etat nauczyciela łaciny w gimnazjum reszelskim i dalsze przygotowanie pastoralne w seminarium zwieńczone święceniami duchownymi, aż po otrzymanie dyplomu doktorskiego w akademii teologicznej w Münster.

Szczegółowy opis wykonywanych w służbie Bogu i Kościołowi funkcji na coraz wyższych stanowiskach kościelnych przybliża okres kapłański Józefa Ambrożego

Geritza realizowany przy fromborskiej katedrze oraz w kapitule i konsystorzu biskupim. Rytm życia i posługi w tym czasie uzupełnia szersze przedstawienie funkcjonowania środowiska duchowieństwa katedralnego i kapituły warmińskiej oraz przytoczenie osobistych relacji i wydarzeń ważnych dla Józefa Ambrożego Geritza. Pełniony przez niego od 1835 r. urząd dziekana kapituły wiązał się już ze znaczną odpowiedzialnością za losy diecezji. Nowe jeszcze obowiązki liturgiczne i reprezentacyjne doszły prałatowi Geritzowi z chwilą otrzymania w 1840 r. sakry biskupiej po nominacji na sufragana warmińskiego. Szersze omówienie znajduje wybór kolejnego biskupa warmińskiego po tragicznej śmierci Andrzeja Stanisława Hattena i procedury zatwierdzenia elekta, którym z wyboru kapituły i po przychylnym przyjęciu papieskim i królewskim został Józef Ambroży Geritz. Od uroczystości intronizacji w katedrze warmińskiej rozpoczyna się charakterystyka jego rządów diecezją, przedstawiająca główne dokonania oraz różne informacje na temat biskupa, dotyczące jego wyglądu, zdrowia, osobowości, zwyczajów i upodobań, herbu i sporządzonych wizerunków, czy też przyznanych odznaczeń państwowych i kościelnych. Część biograficzna rozprawy kończy się informacjami o śmierci, pogrzebie i testamentie ordynariusza.

Głębszej analizy wymaga opis działalności biskupiej Józefa Ambrożego Geritza na polu administracyjnym, duszpasterskim i społeczno-politycznym, stanowiący kolejne części realizacji podjętego projektu badawczego. Do istotnych obowiązków biskupa zaliczyć należy troskę o kształt i funkcjonowanie poszczególnych instytucji diecezjalnych oraz obsadę stanowisk kościelnych wspomagających ordynariusza w wypełnianiu jego zadań administracyjnych, nauczycielskich i duszpasterskich. Skuteczne kierowanie diecezją wymaga znajomości jej potrzeb i realizacji wytycznych w podstawowych jednostkach duszpasterskich, jakimi są parafie. Istotne jest zatem zbadanie form i częstotliwości wizytacji biskupich, dających ordynariuszowi możliwość kontroli poszczególnych placówek. Bliższego przedstawienia wymagają również inwestycje gospodarcze i budowlano-remontowe diecezji oraz ogólne jej uposażenie za czasów biskupa Geritza. Korzystna dla Kościoła katolickiego zmiana ustawodawstwa pruskiego po Wiośnie Ludów umożliwiła szczególnie organizację duszpasterstwa na terenie diaspory pruskiej. Warto przyrzeć się zatem bliżej erygowanym placówkom duszpasterskim, etapom tworzenia nowych parafii i budowie nowych świątyń, licznie wznoszonych zwłaszcza na terenach misyjnych diecezji. Osobny temat stanowi jeszcze działalność charytatywna, obejmująca zarówno osobistą dobroczynność biskupa jak i jego troskę o działające już w diecezji oraz nowotworzone, przy dużym wsparciu ordynariusza, zakłady szpitalne i opiekuńcze czy fundacje charytatywne.

W działalności pasterskiej ważne miejsce zajmują biskupie czynności pontyfikalne. Na podstawie źródeł archiwalnych sporządzić można dokładny wykaz udzie-

lanych przez biskupa Geritza i jego sufraganów sakramentów święceń i bierzowania oraz licznych konsekracji i benedykcji. Analizie podlega także nauczanie pasterskie ordynariusza, wyrażone zwłaszcza w postaci zachowanych do dziś listów pasterskich. Na uwagę zasługuje głęboka pobożność maryjna biskupa, ortodoksja i intuicja w sprawach wiary okazana choćby przy ogłoszeniu dogmatu Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny czy w postawie wobec szerzącego się w Prusach heretyckiego ruchu niemieckokatolickiego. Z inicjatyw duszpasterskich wspieranych intensywnie przez biskupa za szczególny sukces uznać należy rozkrzewienie ruchu trzeźwościowego w diecezji warmińskiej oraz przeprowadzenie serii misji ludowych i zamkniętych rekolekcji stanowych wygłoszonych w różnych miejscowościach diecezji przez polskich i niemieckich jezuitów. Na skutek zagwarantowanej w konstytucji możliwości zrzeszania się w organizacje religijne pojawiła się natomiast możliwość ożywienia życia religijnego poprzez zakładanie nowych stowarzyszeń katolickich i reorganizację dawnych bractw kościelnych. Opisane więc także zostają poszczególne typy bractw i stowarzyszeń funkcjonujących w diecezji warmińskiej za czasów biskupa Geritza, z uwzględnieniem wpływu, jaki na ich strukturę, duchowość, profil działania i egzystencję wywarł pasterz diecezji. W obliczu powrotu Warmii po drugiej wojnie światowej do państwa polskiego interesująca jest postawa biskupa Geritza wobec licznej mniejszości polskiej na tych terenach w XIX w. i języka polskiego w szkolnictwie i duszpasterstwie. Wpływ ordynariusza na życie religijne diecezjan zwiędza natomiast temat świętowania jubileuszy papieskich, królewskich i państwowych, a także uczczenie w diecezji osobistych rocznic biskupa.

Zaangażowanie społeczno-polityczne Józefa Ambrozego Geritza zdominowane było zwłaszcza przez wydarzenia Wiosny Ludów. Istotne w tym temacie wydaje się ukazanie niemałej roli, jaką pełnił biskup w kształtowaniu postaw obywatelskich swoich wiernych i duchownych w tym niespokojnym czasie. Ważne miejsce zajmuje wybór biskupa warmińskiego na posła do sejmu Rzeszy we Frankfurcie nad Menem i przedstawienie jego politycznej działalności poza granicami diecezji, jak również dalszej realizacji politycznej misji już na Warmii po złożeniu mandatu poselskiego. Specyficznym wyrazem zaangażowania politycznego w trosce o dobro Kościoła katolickiego w Prusach była także decyzja biskupa o wysłaniu swojego reprezentanta na pierwszą konferencję episkopatu niemieckiego w Würzburgu. Na uwagę zasługują jej ustalenia ogłoszone w formie memoriału i listów pasterskich oraz zorganizowanie według jej wytycznych konferencji dla duchowieństwa warmińskiego. Na koniec podjęta zostaje także refleksja na temat postawy biskupa Geritza wobec protestanckich władz państwowych, lojalności wobec króla i ewentualnych form sprzeciwu w przypadku konfliktu interesów państwa i Kościoła. Na podstawie przytoczonych argumentów zarysowana zostaje motywacja i podjęta próba ogólnej oceny postawy warmińskiego pasterza.

W przedstawieniu podjętych badań używana jest przede wszystkim metoda analizy i syntezy. Tam gdzie brak dostatecznych podstaw źródłowych, stosowana jest dodatkowo również metoda porównawcza i retrogresywna, pozwalająca odtworzyć mniej udokumentowaną rzeczywistość historyczną.

Niniejsza publikacja prezentuje dysertację doktorską autora, o podobnym tytule, przygotowaną i obronioną w 2012 r. na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II, pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Jana Walkusza, kierownika katedry Historii Kościoła w XIX i XX w. w Instytucie Historii Kościoła i Patrologii KUL. Dziękuję za życzliwość i pomoc wszystkim osobom, które umożliwiły przeprowadzenie kwerendy naukowej i wydanie niniejszej publikacji.